

Тарас ЛУЧУК (Львів)

ПОЕТИЧНІ ГРАФІТИ НА СТАТУЇ АМЕНГОТЕПА III

Замість вступу (Римські туристи в Єгипті)

2 вересня 31 року до нового літочислення на півдні півострова Пелопоннесу біля мису Акція відбулася морська битва між двома римськими тріумвірами – Антонієм та Октавіаном. Флот Антонія було розгромлено, адже у критичний момент Антоній покинув поле бою, кинувшись на своєму кораблі наздогін за єгипетською царицею Клеопатрою, яка, будучи його союзницею у боротьбі проти Октавіана, несподівано відпливла до Єгипту. Октавіан же, розгромивши Антонія, влітку наступного року почав наступ на Єгипет і вже на початку серпня тріумфально увійшов до Александрії, столичного міста в дельті Нілу¹. Єгипет як незалежна політична потуга припинив, таким чином, своє існування й перетворився на римську провінцію; закінчилась епоха Птолемеїв, коли Єгиптом правили македонські царі й династія Лагідів, й розпочався римський період історії Єгипту, який протривав до кінця IV ст.

На зламі старого й нового літочислення, коли середземноморський світ, після усіх політичних катаклізмів, на короткий час спочив, за іронічними словами поета, “під цезарським орлом у лагіднім ярмі безсмертної держави”², римська провінція Єгипет перетворилась на туристичну Мекку для нобілітету з усієї імперії. Кожен римський турист прагнув на власні очі побачити й на власні вуха почути монументальну “співучу статую”, що височіла над західним берегом Нілу, навпроти давньої єгипетської столиці Не, яку греки, а за ними й римляни, називали єгипетськими Тебами. Цей колос, який мав свого мовчазного близнюка, знаходився посеред пустинної території з монументальними спорудами, колонадами, сфінксами, іншими статуями, які навіть у руїнному вигляді виклика́ли захоплення. Пустинна місцевість називалася *Memnoneia* й, таким чином, була пов’язана з Мемноном, легендарним царем Ефіопії³. Цей Мемнон був відомий і в Єгипті, де

¹ Див.: *Егоров А. Б.* Римская республика с середины II в. до 27 года до н. э. // История древнего мира / под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероной, И. С. Свенцицкой. – Москва: Наука (Глав. ред. восточн. лит.), 1983. – Кн. 3: Упадок древних обществ. – С. 42.

² *Зеров М.* Твори: В двох томах. – Київ: Дніпро, 1990. – Т. 1: Поезії. Переклади. – С. 60 (цитата із сонета “Вергілій”).

³ Мемнон, персонаж грецької міфології, син Вранішньої Зорі (= Еос) і бога полудня Титона, цар ефіопів (дослівно, “обпаленолицих” = зі смаглявою шкірою обличчя), має свою паралель у ведичній міфології, де йому відповідає бог вогню Агни, також син Вранішньої Зорі (= Ушас), див.: *Janda M.* Memnon, Eos und die Aithiopen: Zu Herkunft und Transformationen eines Sagenstoffs // *Gymnasium: Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung.* – 2006. – Bd. 113, h. 6. – S. 519–528. Порівн.: *Heichelheim F. M.* The Historical Date for the Final Memnon

його ім'я прикладалося до двох монументальних статуй, які тому-то й називалися “колосами Мемнона”. Внаслідок землетрусу 27 р. до Хр. одну із цих статуй було пошкоджено й вона несподівано “заговорила”, тобто почала видавати шумові ефекти, які нагадували звук тріснутої струни. Голос із каменя почали трактувати як оживий голос самого Мемнона, який таким чином вітає свою матір, вранішню зорю Еос. Почути цей голос вважалося виявом особливої милості богів, тож кожен, хто міг, прагнув побувати біля Мемнона, щоб почути гучне привітання. Знатні римські туристи, які побували тут, залишали на пам'ять про своє перебування писемні знаки на колосі⁴. Так тривало до початку III ст., допоки римський імператор Септимій Север (роки правління 193–211) не наказав здійснити реставрацію статуї, внаслідок чого вона замовкла навіки, а римські туристи перестали залишати на ній свої письмена.

Ані цей колос, ані його вічно мовчазний близнюк, не мали жодного стосунку до легендарного царя Ефіопії, адже ім'я *Мемнон* було просто “неправильною” інтерпретацією титулярного епітета єгипетських фараонів: *Mery Atum*, очевидно, вимовляли як *Meatun*, що для грецького вуха звучало як *Мемнон*⁵. *Насправді це були монументальні статуї фараона XVIII династії Аменготеп III⁶, які входили в комплекс його усипального храму на західному березі Нілу⁷.*

Написи на колосі Мемнона: історія публікації (з додатком біографічної нотатки про Юлію Бальбіллу)

Вже перші європейські мандрівники, які відвідали Єгипет у середині XVIII ст., виявили на колосі Мемнона понад сто написів давньогрецькою та латинською мовами. Пальма першості в публікації цих написів належить двом англійським мандрівникам, які нарізно мандрували Єгиптом, правда, в один і той же час, упродовж 1737–1738 рр. Спершу (1741) Фредерік Людвіг Норден надрукував (із супровідним листом до президента, правління та членів Британського королівського товариства) пробний зошит своїх “Рисунків деяких руїн і монументальних статуй під Тебами в Єгипті”⁸. На особливу увагу в цьому виданні заслуговує Таблиця № 2, де намальовано “трон Мемнона” з нанесеними на ньому єгипетськими ієрогліфами, а також додаток до цієї таблиці з написами латинською та грецькою мовами, які були скопійовані з цієї статуї (про що свідчить подорожній запис від

Myth // *Rheinisches Museum für Philologie*. – 1957. – Bd. 100. – S. 259–263; *Drews R.* Aethiopian Memnon: African or Asiatic? // *Rheinisches Museum für Philologie*. – 1969. – Bd. 112. – S. 191–192.

⁴ Див.: *Milne J. G.* Greek and Roman Tourists in Egypt // *The Journal of Egyptian Archaeology*. – 1916. – Vol. 3, no. 2/3. – P. 76–80.

⁵ *Lukaszewicz A.* Memnon, His Ancient Visitors and Some Related Problems // *Tradition and Transformation: Egypt under Roman Rule: Proceedings of the International Conference (Hildesheim, July 3–6, 2008)* / ed. by Katja Lembke, Martina Minas-Nerpel, Stefan Pfeiffer. – Leiden; Boston: Brill, 2010. – P. 255.

⁶ Про фараона Аменготеп III як єгипетського Мемнона див. спеціальні статті: *Gardiner A.* The Egyptian Memnon // *The Journal of Egyptian Archaeology*. – 1961. – Vol. 47. – P. 91–99; *Griffith R. D.* The Origin of Memnon // *Classical Antiquity*. – 1998. – Vol. 17, no. 2. – P. 212–234.

⁷ Докладно цей комплекс (та інші “громадні” споруди) Аменготеп III описано в “Історії Давнього Єгипту” Юрія Перепелкіна: *Перепелкин Ю. Я.* История Древнего Египта. – Санкт-Петербург: Издательско-торговый дом “Летний Сад”; Журнал “Нева”, 2000. – С. 234–240.

⁸ *Norden F. L.* Drawings of Some Ruins and Colossal Statues at Thebes in Egypt. – London, MDCCXLI [1741]. – 16 pp. + 20 plates.

12 грудня 1737 р.)⁹. Через два роки після публікації Нордена інший англійський мандрівник – Ричард Покок видав друком свій “Опис Сходу” (1743), перший том якого присвячений “Спостереженням про Єгипет”¹⁰. Це набагато краща, супроти Нордена, публікація того епіграфічного матеріалу, який було скопійовано з ніг колоса Мемнона¹¹.

Згодом від англійців естафету публікації грецьких та латинських написів на цій статуй перебрали в першій половині XIX ст. французи. На засіданні Британського королівського літературного товариства 16 червня 1830 р. з науковою доповіддю про інтерпретацію цих інскрипцій виступив французький археолог Антуан-Жан Летрон¹². Щойно через чотири роки статтю на цю тему опублікували у другому томі “Записок” згаданого товариства¹³. Роком раніше цю ж розвідку (під назвою “Співуча статуя Мемнона”) Летрон опублікував у Парижі¹⁴. З того часу вона стала базовим виданням “Грецьких та латинських інскрипцій на колосі Мемнона”¹⁵.

Щойно у 1950-их рр. це видання переглянули, враховуючи напрацювання найперше французької, але також і німецької епіграфічної школи кінця XIX – першої половини XX ст. Наступником Летронового видання стало, таким чином, видання Бернана (= Bernand), яке докладно висвітлює історіографію питання, містить тексти написів із повним критичним апаратом, а також має ілюстративний додаток, у якому написи відтворено фотографічним способом, а також у формі естампів¹⁶.

Отож, на статуй Мемнона чи, радше, Аменготепа III загалом було ідентифіковано 107 написів, найдавніший з яких можна датувати 21 р. до Хр. (точніше, періодом від 21 до 11 р. до Хр.)¹⁷, а найпізніший – 205 р.¹⁸. 61 із цих інскрипцій написано давньогрецькою мовою, 45 – латинською, одна інскрипція – двомовна. З усіх

⁹ Цілісно працю Нордена під назвою “Мандрівка Єгиптом і Нубією” опублікувала, вже після смерті автора, Данська королівська академія наук (під особистим патронатом данського короля Фредеріка V): *Norden F. L. Voyage d’Egypte et de Nubie.* — Copenhagen: De l’Imprimerie de la Maison Royale des Orphelins, MDCCLV [1755]. - 288 pp. + CLIX planches.

¹⁰ *Pococke R. A Description of the East, and Some Other Countries.* – London: Printed for the Author, by W. Bowyer, MDCCXLIII [1743]. – Vol. 1: Observations on Egypt. – 310 pp.

¹¹ Див.: *Ibidem.* – P. 101–105 + Pl. XXXVI–XXXIX.

¹² Вже через десять днів (26 червня 1830 р.) “відчит” про науковий реферат Летрона було подано (без підпису) у “Лондонській літературній газеті”: [The Greek and Latin inscriptions upon the colossal statue of Memnon, restored and explained, by M. Letronne] // *The London Literary Gazette.* – 1830. – No. 701. – 26 June. – P. 417–419.

¹³ *Letronne, M.* [sic!] *Inscriptions Grecques et Latines du Colosse de Memnon* // *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom.* – London, 1834. – Vol. 2. – P. 1–75.

¹⁴ *Letronne, A.-J.* *La Statue Vocale de Memnon.* – Paris: Imprimerie Royale, MDCCCXXXIII [1833]. – 274 pp.

¹⁵ Наприклад, на основі видання Летрона написи на колосі Мемнона (грецькою мовою) були включені у третій том “Корпусу грецьких написів” (ця серія тоді виходила під егідою Королівської академії наук Пруссії), див.: *Corpus inscriptionum Graecarum: Volumen tertium / edidit Ioannes Franzius.* – Berolini: Ex officina academica, MDCCCLIII [1853]. – Pars XXIX: *Inscriptiones Aegypti.* – P. 365–384 + 1200–1206 (addenda).

¹⁶ *Bernand A. and E.* *Les Inscriptions grecques et latines du Colosse de Memnon.* – Paris: Institut Français d’Archéologie Orientale, MCMLX [1960]. – 237 pp. + LXVI planches.

¹⁷ *Sijpesteijn P. J.* *The Oldest Inscription on the Colossus of Memnon?* // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.* – 1990. – Bd. 82. – S. 154.

¹⁸ *Rosenmeyer P.* *A Greek Inscription on the Memnon Colossus: The Mysterious ‘Mister T’* // *The Classical Quarterly.* – 2004. – Vol. 54, no. 2. – P. 621.

написів тільки 39 є написами віршованими, з них 35 – давньогрецькою мовою, 4 – латинською. Вісім поетичних графіті, написаних давньогрецькою мовою, можна трактувати як зразки жіночого письма. Таким чином, із небуття випірнають три поетеси: Юлія Бальбілла (*Ιουλία Βάλβιλλα*), яка написала чотири епіграми, Цецілія Требулла (*Καικιλία Τρεβοῦλλα*), авторка трьох поетичних текстів, і Дамо (*Δαμώ*), під іменем якої зафіксовано одну епіграму. Поетеси, очевидно, не пов'язані між собою. Про Цецілію Требуллу й Дамо взагалі нічого не відомо (крім того, що вони залишили свої письмена на колосі Мемнона). Тільки про Юлію Бальбіллу відомо трохи більше, зрештою, й тексти, які вона написала, вирізняються з-поміж інших своєю довершеною поетичною формою. Отож, я маю намір познайомити українського читача саме з її творами, подаючи їх паралельно – мовою оригіналу (давньогрецькою) та у своїх перекладах (українською мовою).

Біографічні дані про Юлію Бальбіллу найперше можна почерпнути з її епіграм, викарбуваних на колосі Мемнона. Як особа царського походження, вона входила до почту, який супроводжував римського імператора Адріана (76–138, роки правління 117–138) під час його мандрівки Єгиптом наприкінці 130 р.¹⁹ Ці, сказати б, “автобіографічні дані” можна доповнити ще двома епіграфічними написами, які засвідчують особу Юлії Бальбіли. По-перше, на погребальному монументі (“меморіалі”) спартанського сенатора Геркулана, який має сигнатуру *IG v. I 489+575*, археологи реставрували напис на честь царівни Юлії Бальбілли з династії Комагенів (таким чином, ця інформація коректно кореспондує з написами на статуй Мемнона)²⁰. По-друге, в “Корпусі грецьких написів” (“Corpus Inscriptionum Graecarum” = *CIG*) дослідники звернули увагу на один присвятний напис (під сигнатурою *CIG II 5904*), який засвідчує, що мешканці міста Таорміни виявляють свою повагу до Юлії Бальбілли за її “чесноти”, зокрема, за “мудрість”, яку можна трактувати як “уміння складати вірші”²¹.

Щодо літературної творчості, то Юлія Бальбілла залежна від Сапфо, яка була “літературною моделлю” для багатьох давньогрецьких поетес епохи еллінізму й пізніших часів²². Це зумовлено, зокрема, використанням еолійського діалекту давньогрецької мови, яким послуговувалася Сапфо, й епіграми Бальбілли підтверджують це правило²³. Тому-то дослідники можуть говорити про “сапфічний го-

¹⁹ Порівн.: *Chowen R. H. Traveling Companions of Hadrian // The Classical Journal. – 1954. – Vol. 50, no. 3. – P. 123–124; Sijpesteijn P. J. A New Document concerning Hadrian's Visit to Egypt // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1969. – Bd. 18, h. 1. – S. 112.*

²⁰ Див.: *Spawforth A. J. S. Balbilla, the Euryclids and Memorials for a Greek Magnate // The Annual of the British School at Athens. – 1978. – Vol. 73. – P. 249–251* (реконструкція тексту епіграфічного напису), 252–254 (ідентифікація Бальбілли).

²¹ *Rosenmeyer P. Greek Verse Inscriptions in Roman Egypt: Julia Balbilla's Sapphic Voice // Classical Antiquity. – 2008. – Vol. 27, no. 2. – P. 338.*

²² Див.: *West M. L. Die griechische Dichterin: Bild und Rolle. – Stuttgart; Leipzig: B. G. Teubner, 1996. – S. 33.*

²³ Про еолізму в епіграмах Бальбілли див. статтю: *García Teijeiro M. Notas sobre el vocabulario de los epigramas de Julia Balbilla // Estudios Clásicos. – 1984. – Núm. 87. – P. 99–102.* Деякі дослідники вважають, що епіграми Бальбілли написано “псевдолесбійським діалектом”: *West M. L. Die griechischen Dichterinnen der Kaiserzeit // Kyklos Griechisches und Byzantinisches: Rudolf Keydell zum neunzigsten Geburtstag / hrsg. von H. G. Beck, A. Kambylis, P. Moraux. – Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1978. – S. 106–108.*

лос” Юлії Бальбілли, щоправда, розуміючи його полемічно, тобто як змагання із “сапфічною” традицією²⁴. Іноді Юлію Бальбіллу зараховують до римських поетес (поруч із Сульпіцією, епіграми якої входять у так званий “Corpus Tibullianum”, та християнськими поетесами IV ст. – Пробою та Євдокією Августою)²⁵, хоча контекстуально вона належить-таки до давньогрецької поетичної традиції.

“Епіграми” Юлії Бальбілли: грецький оригінал та український переклад

Епіграми Юлії Бальбілли написані класичним розміром епіграматичного жанру, тобто дистихом елегійним (гекзаметр + пентаметр). При перекладі цих епіграм українською мовою відтворено розмір оригіналу, адже дистих елегійний від часів Івана Франка присутній не тільки в українській перекладній літературі, а й літературі оригінальній. Тут передруковано тексти епіграм давньогрецькою мовою з паралельними перекладами українською мовою; ці тексти для зручності пронумеровані (№№ 1–4). Текстологічні та інші питання висвітлено в коментарі.

А тепер нехай відбудеться перше знайомство українського читача з воскреслою через тисячоліття давньогрецькою поетесою на ім’я Юлія Бальбілла.

[1]

Ἰουλίᾱς Βαλ(β)ίλλης	
ὅτε ἤκουσε τοῦ Μέμνο(νο)ς	
ὁ σεβαστὸς Ἀδριανός	
Μέμνονα πυνθανόμεναι Αἰγύπτιον ἀλίῳ αὐγαί	1
αἰθόμενον, φώνην Θηβαί(κ)ω ἴπυ λίθω.	
Ἀδριανὸν δ’ ἐσίδων, τὸν παμβασιλῆα πρὶν αὐγὰς	
ἀελίῳ χαίρην εἶπέ (φ)οὶ ὡς δύνατον.	4
Τίταν δ’ ὅτ’ ἐλάων λεύκοισι δι’ αἴθερος ἵπποις	
ἐνὶ σκίαι ὠράων δεύτερον ἦχε μέτρον,	
ὡς χάλκοιο τυπέντ[ο]ς ἢ Μέμνονα πάλιν αὐδαν	
ὀξύτονον χαίρω[ν κ]αὶ τρίτον ἄχον ἦ.	8
Κοίρανος Ἀδριανο[ς] τότε ἄλλῃς δ’ ἀσπάρσασαο καὐτός	
Μέμνονα κὰν [στάλ]αι κάλλι[π]εν ὀψ[ι]γόνους	
γρόππατα σαμαίν[ον]τά τ’ ὅσ’ εὐΐδε κῶσσο’ ἐσάκουσε.	
Δῆλον παῖσι δ’ ἔγε[ν]τ’ ὡς (φ)ε φίλισι θεοί.	12

Юлія Бальбілла написала

КОЛИ УЧУВ ГЛАС МЕМНОНА БЛАГОЧЕСТИВИЙ АДРІАН

Відала я, що єгипетський Мемнон в тебанській пустині	1
З каменя глас подає, палений сонцем жарким.	
Як Адріана, царя над царями, узрів на світанку,	
Ще перед сонцем жарким, гучно його привітав.	4
Як же титан Гіперіон, що їздить білими кіньми,	
В сутінки вже перевіз другу частину дня,	
Мемнон ізнову промовив голосом гострогримливим,	
Ніби ударив у мідь; потім і втретє озвався.	8

²⁴ Див.: Rosenmeyer P. Greek Verse Inscriptions in Roman Egypt... – P. 339–340.

²⁵ Greene E. Introduction // Women Poets in Ancient Greece and Rome / ed. by Ellen Greene. – Norman: University of Oklahoma Press, 2005. – P. XXI.

Сам же владар Адриан достойно тоді попрошався
 З Мемноном, сином Авос, і на колосі лишив
 Знаки писемні нащадкам, щоб знали, що вбачив і вчув він.
 Стало ясно усім: люблять його боги. 12

[2]

Ἵτε σὺν τῇ Σεβαστῇ Σαβεΐνῃ
 ἐγενόμην παρὰ τῷ Μέμνονι
 Αὖως καὶ γεράρω, Μέμνον, πάι Τιθώνιοι,
 1
 Θηβάας θάσσω ἀντα Δίος πόλιος,
 ἢ Ἀμένωθ, βασίλευ Αἰγύπτιε, τὼς ἔνεποισιν
 4
 ἴρηες μύθων τῶν παλάων ἴδριες,
 χαῖρε, καὶ αὐδάσαις πρόφρων ἀσπάσδε[ο κ]αὔτ[αν]
 τὰν σέμναν ἄλοχον κοιράνω Ἀδριάνω.
 Γλώσσαν μὲν τοι τμάξε [κ]αὶ ὤατα βάρβαρος ἄνηρ,
 8
 Καμβύσαις ἄθεος τῷ ῥα λύγρω θανάτῳ
 δῶκέν τοι ποίναν τῷτῳ ἄκ[ρῳ] ἄορι πλάγεις
 τῷ νήλας Ἄπιν κάκτανε τὸν θεῖον.
 Ἄλλ' ἔγω οὐ δοκίμωμι σέθεν τόδ' ὄλεσθ' ἄν ἀγαλμα,
 ψύχαν δ' ἀθανάταν λοιπὸν ἔσωσα νόφ.
 12
 Εὐσέβεις γὰρ ἔμοι γένηται πάπποι τ' ἐγένοντο,
 Βάλβιλλος τ' ὁ σόφος κ' Ἀντίοχος βασίλευς,
 Βάλβιλλος γενέταις μάτρος βασιλήϊδος ἄμμας,
 τῷ πάτερος δὲ πάτηρ Ἀντίοχος βασίλευς
 16
 κήνων ἐκ γενέας κἀγὼ λόχον αἶμα τὸ κάλον,
 Βαλβίλλας δ' ἔμεθεν γρόπτα τὰδ' εὐσέβε[ος]. 18

КОЛИ З БЛАГОЧЕСТИВОЮ САБІНОЮ ВІДВІДАЛА Я МЕМНОНА

Сину Авос і Титона, поважного вельми літами,
 1
 Мемноне, що віддала Зевса твердиню глядиш,
 Чи Аменоте, єгипетський царю, оттак, як відомо,
 Кажуть про тебе в байках давніх тямущі жерці,
 4
 Радуйся і благовірну жону владаря Адріана
 Радісно сам привітай: голос подай же, озвись!
 Хоч язика й покалічив і вуха тобі чужоземець,
 Лютий безбожник Камбис, він же як стій поплативсь 8
 Смертю злощасною, кажуть, уражений гострий верхів'ям
 Тим же, яким без жалю Апіса (боже!) убив.
 Значить, так мислю собі, негоже твою подобизну
 Нищити, й душу твою годі згубити в нутрі. 12
 Треба згадати також родину мою благородну:
 Знаний є мудрий Бальбілл, знаний є цар Антіох;
 Матері нашій із царського дому – батьком Бальбілл був,
 Батькові нашому був батьком – цар Антіох; 16
 З роду такого, сама благородна, блакитної крові,
 Склала Бальбілла в рядки тиснені тут письмена. 18

[3]		
Ἵτε τῆ πρώτῃ ἡμέρᾳ οὐκ ἀκούσαμεν τοῦ Μέμνονος		
Χθίσδον μὲν Μέμνων, σίγαις ἀπε[δέξατ' ἀκ]οίτα[v],	1	
ὡς πάλιν ἀ κάλα τυῖδε Σάβιννα μό[λοι.]		
Τέρπει γάρ σ' ἐράτα μόρφα βασιλήϊδος ἄμματος ἐλθοίσαι δ' [α]ῦται θήϊον ἄχον ἴη,	4	
μῆ καί τοι βασιλεὺς κοτέση· τό νυ δᾶρον ἀτά[ρβης] τὰν σέμναν κάτεχες κουριδίαν ἄλοχον.		
Κὼ Μέμνων τρέσσαις μεγάλω μένος Ἄδρι[άνοιο] ἐξαπίνας αὔδασ', ἀ δ' οἴοισ' ἐχάρη.	8	
КОЛИ ПЕРШОГО ДНЯ НЕ ПОЧУЛИ МЕМНОНА		
Вчора Мемнон мовчливо дружину вітав Адріана, Тож ізнову сюди пишна Сабіна прийшла.	1	
Нині, напевно, радієш з поважного виду цариці: Щойно вона підійшла, тут же й почула твій гук;	4	
Щоб владаря не гнівити, тому-то й законну супругу Варт вшанувати незгірш, як і самого царя.		
Гучно, немов тремтячи перед царською силою, Мемнон Голос подав, а вона втішилась, вчувши його.	8	
[4]		
Ἐκλυον αὐδήσαντος ἔγω 'πυ λίθῳ Βάλβιλλα φώνα(ς) τᾶς θείας Μέμνονος ἢ Φαμένωθ.	1	
Ἦλθον ὑμοι δ' ἐράται βασιλήϊδι τυῖδε Σαβίinna, ᾧρας δὲ πρώτας ἄλιος ἦχε δρόμος.	4	
κοιράνω<i> Ἄδριάνω πέμπτῳ δεκτότῳ δ' ἐνιαύτῳ, (φᾶτ)α δ' ἔχεσκε(v) Ἄθυρ εἴκοσι καὶ πέσυρα. Εἰκόστῳ πέμπτῳ δ' ἄματι μῆνος Ἄθυρ.	7	
Я, Бальбілла, почула тут Мемнона чи Фаменота Голос божистий, який з каменя враз зазвучав.	1	
Разом з Сабіною тут я була, із царицею, вранці, В першу годину, коли сходило сонце на пруг.	4	
У п'ятнадцятий рік владаря Адріана правління, Сяйво дарила Атир двадцять чотири рази. Двадцять п'ятого дня місяця Атир.	7	

Коментар до епіграм Юлії Бальбілли

Переклад здійснено за виданням Бернана (= Bernand)²⁶, за яким у науковій літературі й подається нумерація. Таким чином, наша Епіграма № 1 = Bernand, № 28; Епіграма № 2 = Bernand, № 29; Епіграма № 3 = Bernand, № 30; Епіграма № 4 = Bernand, № 31. Для перевірки текстів *de visu* було використано фотографії написів, надруковані в цьому виданні (табл. 22, 25+23, 24, 46), а також у статті

²⁶ Bernand, A. and É. Les Inscriptions grecques et latines du Colosse de Memnon... – P. 80–98.

Емілі Гемельрійк “Співучий колос Мемнона”²⁷; крім того, використано естампи епіграфічних написів та інші ілюстративні матеріали, опубліковані в “Пам’ятках із Єгипту та Ефіопії” Карла Ріхарда Лепсіуса²⁸. Доступні мені переклади епіграм Юлії Бальбілли іншими мовами (англійською, італійською, нідерландською, німецькою та французькою), здійснені, як правило, для наукових потреб²⁹, отож, особливими поетичними якостями не відзначаються, але вони були помічними при перекладі українською мовою.

Епіграма № 1. Перша епіграма, як і дві наступні, має своєрідний заголовок. Її особливістю, на відміну від наступних, є сфрагіда – “авторська печатка”, яка прямо вказує на особу автора. Ця сфрагіда викарбувана на камені окремим рядком: *Ἰουλίας Βαλ(β)ίλλης*, дослівно “Юлії Бальбілли”; родовий відмінок іменника, згідно з античною традицією, вказує на ім’я автора, за яким тут же йде назва твору. Я переклав цю назву із зазначенням автора таким чином, щоб вона мала структуру закінченого речення: *Юлія Бальбілла написала, коли учув глас Мемнона благочестивий Адріан.*

...учув глас Мемнона... – в оригіналі: *ἤκουσε τοῦ Μῆμνο(νο)ς*, “почув Мемнона”; іменник *глас* додано, щоб підкреслити, що мова тут про “співучу статую”.

...благочестивий Адріан – прикметник *σεβαστός* (“величний, побожний”, тут: *благочестивий*), як семантична калька *лат.* “*augustus*”³⁰, є епітетом римських імператорів. Іноді цей прикметник виступає субстантивовано й тоді має значення “імператор” (*σεβαστός* = *Augustus*)³¹, іноді він замінює собою формульну титулатуру імператора. Наприклад, римський імператор Адріан, про якого мова в цій епіграмі, перебуваючи в Єгипті, носив такий титул: *ὁ μέγιστος Ἀυτοκράτωρ Ἀδριανός Καίσαρ ὁ κύριος*, “могутній самодержець (= імператор) Адріан Цезар, владики”³².

²⁷ *Hemelrijk E. A. De zingende Memnonkolos // Hermeneus: Tijdschrift voor antieke cultuur. – 2001. – Vol. 78, nr. 2. – P. 168.*

²⁸ *Lepsius C. R. 1) Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien. – Berlin, 1859. – Sechste Abtheilung: Inschriften mit der Hieroglyphischen. – Blatt 76–80 (естампи епіграфічних написів); 2) Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien: Text. – Berlin, 1900. – Dritter Band: Theben. – S. 140–147 (рисунок + опис колосів Мемнона).*

²⁹ Винятком із цього правила є переклади англійською мовою, вміщені в антології “Жінки-письменниці давньої Греції та Риму”, див.: *Women Writers of Ancient Greece and Rome: An Anthology / ed. by I. M. Plant. – Norman: University of Oklahoma Press, 2004. – P. 151–153.*

³⁰ Грецьку лексему *σεβαστός* я перекладаю архаїзмом *благочестивий*, зважаючи на пам’ятку староукраїнської лексикографії середини XVII ст. – “Лексикон латинський” Епіфанія Славинецького, де прикметник *augustus* перекладено як *пречестний*, а прислівник *auguste* – *святобливо, благочестно* (див.: *Лексикон латинський Є. Славинецького; Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підготував до видання В. В. Німчук. – Київ: Наукова думка, 1973. – С. 97.*)

³¹ Порівн. переклад англійською мовою: “the August Hadrian” – “Август (= імператор) Адріан” (див.: *Women Writers of Ancient Greece and Rome: An Anthology... – P. 152*); німецькою: “der Hohe Herr Hadrian” – “величний володар (= імператор) Адріан” (див.: *Dichterinnen des Altertums und des frühen Mittelalters: Zweisprachige Textausgabe / eingeleitet, übersetzt und mit bibliographischem Anhang versehen von Helene Homeyer. – Paderborn; München; Wien; Zürich: Ferdinand Schöningh, 1979. – S. 103.*)

³² Таку титулатуру зафіксовано на лондонському папірусі P. Lond. III 902, який датують 129 або 130 роком: *Sijpesteijn, P. J. Another Document concerning Hadrian’s Visit to Egypt // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – 1991. – Bd. 89. – S. 89.*

Якщо на папірусі можна було виписати повну титулатуру, то на камені, як видно, титулатуру замінили одним традиційним епітетом.

Назву можна також прочитати, переставивши місцями головне й підрядне речення: *Коли учув глас Мемнона благочестивий Адріан, Юлія Бальбілла написала...* – й далі йде “написаний” (властиво, викарбуваний) текст епіграми.

[рядок 1] *...єгипетський Мемнон...* – колос Мемнона, тобто статуя, на лівій нозі якої написано всі чотири епіграми Бальбілли.

[рядки 1–2] *...в тебанській пустині / З каменя глас подає...* — в оригіналі: *φώνην Θηβαϊ(κ)ῶ ’πυ λίθῳ*, “голос з тебанського каменя”; в перекладі уточнено місцеположення статуї: *тебанська пустиня* – західний берег Нілу напроти міста Теби, де височіли два колоси та руїни усипального храму Аменготепа III.

[рядок 2] *...палений сонцем жарким...* – в оригіналі *ἀλλίῳ αὔραι αἰθόμενον*, “розпечений сонячним промінням”. Фраза *ἀλλίῳ αὔραι* (у формі: *αὔρας ἀελίῳ*) виступає знову через два рядки; подібно і в перекладі: [рядок 4] *Ще перед сонцем жарким...*

[рядок 3] *...Адріана, царя над царями...* – імператора Адріана тут названо так, як греки називали перського царя (або всякого іншого східного володаря): *παμβασιλεύς*, “самодержавний цар, володар із необмеженою владою”.

[рядок 5] *...титан Гіперіон, що їздить білими кіньми...* – в оригіналі: *Τίταν δ’ ὄττ’ ἐλάων λεύκοισι δι’ αἰθέρος ἵπποις*, “Титан, який поганяє білими кіньми у небі”. Титанами у грецькій міфології називали синів Урана та Гайї (Землі); їх було шестеро, але тільки один із них їздив по небі білими кіньми – Гіперіон, батько бога сонця Геліоса. Отож, у перекладі уточнено, про якого саме титана мова. Етимологічно Гіперіон означає: “той, хто ходить угорі”, тобто своїм найменуванням вказує на небо (тому в перекладі й зникло в цьому рядку слово “небо”).

[рядок 7] *...голосом гострогримливим...* – в оригіналі також двокореневий прикметник, що, правда, не такий рідкісний, як український: *αὔδαν ὀξύτονον*, “звук пронизливий” (дослівно: гостропружний); цей звук порівнюється з *ударом у мідь, χάλκοιο τυπέντ[ο]ς*, “мідним ударом” [рядок 8].

[рядок 10] *З Мемноном, сином Авос...* – в оригіналі нема уточнюючої прикладки до іменника *Мемнон*. У перекладі ця прикладка виникла з метричних міркувань, однак вона не довільна, а взята як цитата (в адаптованій словоформі) з іншої епіграми Бальбілли (див. прим. до першого рядка Епіграми № 2).

[рядки 10–11] *...на колосі лишив / Знаки писемні...* – звичайно, імператор Адріан не сам карбував, а наказав викарбувати на статуї *знаки*, щоб увіковічити своє перебування біля Мемнона, коли упродовж одного дня тричі вчував його голос. *Знаки писемні*, точніше *письмена* (*ῥόπλατα*); порівн. *тиснені письмена* наприкінці Епіграми № 2, рядок 18) – це, очевидно, сама Епіграма № 1, яку, таким чином, можна трактувати як витончений панегірик імператорові Адріану.

Епіграма № 2. Ця епіграма започатковує тему про відвідини Мемнона без імператора Адріана. Тут на перший план виступає інша особа, спершу Сабіна, потім сама авторка епіграми.

Благочестива Сабіна – дружина римського імператора Адріана, тобто імператриця Сабіна (порівн. прим. до заголовку Епіграми № 1). Вібія Сабіна (так звучить її повне ім’я) була єдиною законною дружиною Адріана; їхнє спільне життя, як подає римський історіограф Елій Спартіан у “Життєписі Адріана”, було сповне-

не подружніх драм та зрад. Померла Сабіна в 137 або 138 році, за переказами, не своєю смертю, а отруєна Адріаном (або ж він довів її до самогубства)³³. З епіграм Бальбілли, натомість, постає цілковито інший, ідеалізований образ подружжя Адріана й Сабіни.

[рядок 1] *Сину Авос і Титона...* – Бальбілла звертається до *Мемнона* як до сина вранішньої зорі *Еос* й бога полудня *Титона*. Для номінації вранішньої зорі (Зірниці) поетеса використовує еолійську форму *Αῦως* = *Авос*, яка неодноразово зустрічається в піснях Сапфо. До іменника *Титон* вона прикладає епітет *γεράρος* – прикметник, який має два значення: “шановний” і “старий”; тому в моєму перекладі, щоби зберегти двоїстість значення прикметника *γεράρος*, Титона окреслено як *поважного вельми літами*.

[рядок 2] *...віддаля Зевса твердиню глядиш...* – тобто, статуя Мемнона стоїть на протилежному березі Нілу (тому *віддаля*), обличчям повернена до міста (тому *глядить*, що одночасно значить: “дивиться” і “стереже”). *Твердиня Зевса* – метонімічно: Теби (египетські Теби в епоху пізньої античності називалися *Διόσπολις*, “Діосполіс”, тобто “Місто Зевса”). В оригіналі місцеположення статуї позначено так: *Θηβάας [...] ἄντα Δίος πόλιος*, “напроти тебанського міста Зевса”.

[рядок 3] *...Аменоте, єгипетський царю...* – у “Єгипетських старожитностях” (*Αἰγυπτιακά*) Манетона, які були найдоступнішим для греків і римлян джерелом з історії давнього Єгипту, вказано, що восьмим фараоном XVIII династії, який царював 31 рік, був “Аменофіс, [...] якого зазвичай називають також Мемноном, співучим каменем” (*Ἀμενώφις [...] οὗτός ἐστιν ὁ Μέμνων εἶναι νομιζόμενος καὶ φθεγγόμενος λίθος*)³⁴. Таким чином, *Ἀμενώφις*, “Аменофіс” – це грецька транскрипція єгипетського імені *Amenhotep*, “Аменготеп”; це ім’я по-грецьки транскрибувалося також як *Ἀμενωφθίς*, “Аменофтіс” (саме так, за Манетоном, називається третій фараон XVIII династії)³⁵. Аменготеп, який відомий як співучий камінь або Мемнон, – це, звичайно, фараон Аменготеп III або (як написала Бальбілла) *Аменот, єгипетський цар*.

[рядок 4] *Кажуть [...] в байках давніх тямущі жерці...* – тут Бальбілла може вказувати на Манетона, “батька єгипетської історії”, який за часів Птолемея Філадельфа (за чотири століття до візиту Адріана до Єгипту) був верховним жерцем у Геліополі (тому до нього може прикладатися визначення *тямущий жрець*) і написав не тільки “Нарис історії давнього Єгипту” (= “Єгипетські старожитності”), а й “Священну книгу” (*Ἡ ἱερὰ βιβλος*) про єгипетських богів (тому він *тямущий в давніх байках*).

[рядок 5] *...благовірну жону владаря Адріана...* – тобто благочестиву Сабіну.

[рядки 7–10] *...чужоземець, / Лютий безбожник Камбис, [...] без жалю Апіса (боже!) убив* – в оригіналі: *βάρβαρος ἄνθρωπος, / Καμβύσις ἄθεος [...] νήλας Ἄπιν κάκτανε τὸν θεῖον*, “варвар, Камбис безбожний, [...] безжально убив Апіса божистого”. Тут Бальбілла переповідає легенду, яка була відома з “Історій” Геродота (книга III, розділи 27–29): “Щойно прибув до Мемфіса Камбис, як у Єгипті з’явився

³³ Див.: Федорова Е. В. Императорский Рим в лицах. – Москва: Изд-во Москов. ун-та, 1979. – С. 144.

³⁴ *Manetho*. [Aegyptiaca] / with an English Translation by W. G. Waddell. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., MCMLXIV [1964]. – P. 112.

³⁵ *Ibidem*. – P. 110.

Апіс, якого елліни називають Епафом. І одразу як він з'явився, єгиптяни одяглися в найкращі свої вбрання і почали святкувати. [...] Вони пояснили Камбисові, що до них з'явився бог, який звичайно з'являється дуже рідко, а коли він приходить, тоді всі єгиптяни радіють і святкують. [...] [Камбис] наказав жерцям привести Апіса, і вони, звичайно, пішли за ним, щоб його привести. [...] Ледве жерці привели до нього Апіса, Камбис, немов би його охопило божевілля, витяг меча, маючи намір уразити Апіса в череву, але штрикнув його в стегно [...]. Так, звичайно, перервалося єгипетське свято, жерців було покарано, і Апіс у святилищі, поранений у стегно, помер. Помер він від рани, а жерці потай від Камбиса поховали його” (переклад Андрія Білецького)³⁶.

Отож, згаданий у Бальбіллі *лютій безбожник Камбис* – це старший син перського царя-завойовника Кира II, його престолонаслідник, який 525 р. до Р. Х. рушив воєнним походом проти Єгипту. Заволодівши країною над Нілом, він проголосив себе єгипетським фараоном. Так *чужоземець* започаткував XXVII династію фараонів³⁷.

Апіс, божистий бик³⁸, якого безжально убив Камбис, для єгиптян був символом родчості й достатку. В часи правління XXVI (Саїської) династії у Мемфісі навіть спорудили храмову будівлю Апейон для утримання цих биків. Кожного померлого Апіса бальзамували й хоронили у спеціальному склепі Серапіумі під Мемфісом³⁹. Смерть такого бика віщувала нещастя, тож не дивно, що вбивця Апіса й сам загинув *злочасною смертю*.

[рядок 9] *...уражений гострий верхів'ям...* – в оригіналі: *ἄκρῳ ἄορι πλάγεις*, “уражений верхівкою меча”. Тут знову маємо перегук Бальбіллі з Геродотом, який так описує смерть Камбиса (“Історії”, книга III, розділи 64–66): “І коли він [Камбис] скочив на коня, відвалився наконечник піхов його меча, оголившись меч і поранив йому стегно. Оскільки він поранив себе саме в тому місці, в якому він перед тим уразив єгипетського бога Апіса, і йому здалося, що рана була смертельною. [...] Згодом його вразила гангрена і кістка та стегно загноїлися. Помер Камбис, Кирів син, процарювавши всього сім років і п'ять місяців. І помер він без спадкоємців, не залишивши ні синів, ні дочок”⁴⁰. Отож, Юлія Бальбілла уважно читала Геродота, щоправда, дещо додала й від себе. Безумство Камбиса, що виявилось у вбивстві Апіса, вона поширила й на нищення статуї Мемнона, якому *язика покалічив і вуха* [...] *чужоземець*. Геродот, своєю чергою, говорить про інші святотатства Камбиса,

³⁶ Геродот. Геродота Турійця з Галікарнасса “Історії” книг дев'ять, що їх називають Музами / перекл., передм. та прим. А. О. Білецького. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 142–143.

³⁷ Порівн.: Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. – Київ: Либідь, 2006. – С. 336.

³⁸ Порівн. опис Апіса за Геродотом (“Історії”, книга III, розділ 28): “Цей Апіс, Епаф, теля, що його народила корова, якій заборонено мати в своєму череві інший плід. Єгиптяни кажуть, що на цю корову з неба падає блискавка і від неї вона народжує Апіса. Це теля, що його називають Апісом, має такі ознаки: воно чорне і на лобі в нього білий трикутник, на спині в нього є образ орла, на хвості в нього подвійні волосини, а під язиком – образ жука” (Геродот. “Історії” книг дев'ять... – С. 142).

³⁹ Рубинштейн Р. Апис // Мифы народов мира: Энциклопедия: В двух томах. – Москва: Советская энциклопедия, 1980. – Т. I: А–К. – С. 92.

⁴⁰ Геродот. “Історії” книг дев'ять... – С. 153–154.

наприклад, про його всілякі знущання зі статуї у святилищі Гермеса, тобто бога Птаха, в Мемфісі (“Історії”, книга III, розділ 37).

[рядок 11] **...твою подобизну..** – тобто твою статую.

[рядок 12] **...душу твою годі згубити в нутрі** – тут переклад антонімічний: душу годі згубити = душа безсмертна. Порівн. в оригіналі: *ψύχαν δ’ ἀθανάταν λοῖπον ἔσωσα νόφ*, “душа безсмертна залишиться спасенною, я мислю (= відчуваю)”. Якщо прийняти кон’ектуру Мартіна Л. Веста й замінити лексему *ἔσωσα* на *ἔσωθα*⁴¹, тоді фраза має такий смисл: “душа безсмертною залишиться в нутрі, я відчуваю”. Щоб відтворити ці два текстологічні прочитання, я й переклав цю фразу “від супротивного”: замість твердження, що безсмертна душа Мемнона навечно оселилася в його співучій статуї (яка тому й звучить, що в ній живе душа), в моєму перекладі підкреслено, що цю душу неможливо знищити (й тому вона живе як голос з каменя).

[рядки 13–18] Епіграфічний виклад родоводу Юлії Бальбілли. На ім’я тут згадано двох “благородних дідів” (*εὐσέβεις πάπποι*): по лінії матері – *Βάλβιλλος ὁ σοφός*, “мудрий Бальбілл”, тобто Тіт Клавдій Бальбілл, префект Єгипту в 55–59 рр., про якого говорили, що він “найкращий з-поміж мужів і досконалий у всякому рідкісному жанрі писання”⁴²; по лінії батька – *Ἀντίοχος βασιλεύς*, “цар Антіох”, тобто Антіох IV, останній цар з династії Комагенів (роки царювання 37–72). Без імені згадано матір із царського дому; “цариця” вона тому, що вийшла заміж за “царя” (без царства) Гая Юлія Антіоха Епіфана, батька Бальбілли⁴³. Крім того, наприкінці тексту маємо другу сфрагіду, й тут вона справді “запечатуює” епіграму.

[рядок 18] **...тиснені тут письмена** – тобто, епіграми Бальбілли.

Епіграма № 3. Ця епіграма продовжує тему Епіграми № 2: Сабіна в супроводі Бальбілли відвідує Мемнона, щоб почути його голос.

...не почули... – з тексту епіграми стає зрозуміло, що мова про Сабіну й Бальбіллу; таким чином, першу особу множини дієслівної форми *οὐκ ἀκούσαμεν*, “(ми) не почули” (особа виражена імпліцитно в дієслівному закінченні), можна трактувати як приховану сфрагіду Бальбілли.

[рядок 1] **...дружину вітає Адріана...** – в оригіналі: *ἀπε[δέξατ’ ἀκ]οῖτα[ν]*, “прихильно слухав супругу”; у п’ятому рядку маємо синонімічну фразу: *τὴν σέμναν κάτεχεσ κουρίδιαν ἄλοχον*, “шановану приймав законну дружину” (в тексті перекладу: *законну супругу*). Отож, у моєму перекладі ці синонімічні фрази переставлено місцями, а для кращого розуміння, кого ж таки слухав мовчки, але прихильно Мемнон, уточнено: *дружину Адріана*, тобто Сабіну.

[рядок 2] **...пишна Сабіна...** – тут Бальбілла підкреслює красу Сабіни (*ἁ κάλα Σάβιννα*, “гарна Сабіна”), далі [рядок 3] вона вказує, що й Мемнон радіє з *повабного виду цариці* (в оригіналі: *ἔρατα μόρφα βασιλῆϊδος*, “коханий (= чудовий)

⁴¹ West M. L. Balbilla did not save Memnon’s Soul // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – 1977. – Bd. 25. – S. 120. Порівн. також: Edmonds J. M. The Epigrams of Balbilla // The Classical Review. – 1925. – Vol. 39, no. 5/6. – P. 109.

⁴² “Vigorum optimus perfectusque in omni litterarum genere rarissime” – слова римського письменника Луція Аннея Сенеки (Seneca, *Quaest. nat.*, IV, 2, 13). Цитую за вид.: Bernand, A. and É. Les Inscriptions grecques et latines du Colosse de Memnon... – P. 92.

⁴³ Схему родоводу Бальбілли подано, зокрема, у статті: Brennan T. C. The Poets Julia Balbilla and Damo at the Colossus of Memnon // The Classical World. – 1998. – Vol. 91, no. 4. – P. 217.

вигляд цариці”). Так Бальбілла, як дама з почту імператриці, висловлює свою повагу до вінценосної особи; епітети *πισηνη* або *γάρνη*, *повабна* або *кохана* виконують у даному контексті орнаментальну роль. Таким чином, гадаю, не варто робити з цього пасажу висновок про “романтичні” або “інтимні” стосунки між Бальбіллою та Сабіною⁴⁴.

[рядок 7] *...тремтячи перед царською силою...* – в оригіналі: *τρέσσαις μεγάλω μένος Ἀδρι[άνοιο]*, “тремтячи перед великою силою Адріана”.

Епіграма № 4. Єдина епіграма без назви. Однак, вона має наприкінці своєрідну коду – додатковий пентаметричний рядок, який фіксує дату написання епіграми.

[рядок 1] *Я, Бальбілла, почула...* – прикінцева сфрагіда Юлії Бальбілли, яка також, як і вінценосні супруги Адріан і Сабіна, удостоїлась почути *Мемнона голос божистий*.

...Мемнона чи Фаменота... – можливо, ця епіграма Бальбілли була відома грецькому письменнику Павсанію (115–180), який у своєму географічному творі “Мандрівка Елладаю” (книга I, розділ 42) переповідає, що мешканці єгипетського міста Теби називають статуї на протилежному березі Нілу колосами не Мемнона, а Фаменота⁴⁵. Своєю чергою, Фаменот (*Φαμένωθ*) – це також назва місяця єгипетського календаря (приблизно наш лютий–березень); зазвичай цю назву перекладають як “свято Аменота”⁴⁶ (порівн. прим. до рядка 3 Епіграми № 2).

[рядок 3] *Разом з Сабіною тут я була...* – таким чином, ця епіграма сюжетно долучається до двох попередніх і витворює разом з ними триптих про Сабініні й Бальбілліні відвідини Мемнона.

[рядок 5] *Уп’ятнадцятий рік владаря Адріана правління...* – тобто, у 130 р. (за нашим літочисленням).

[рядок 6] *Сяйво дарила Атир...* – Атир (у Бальбілли: *Ἄθυρ*) – єгипетська богиня неба Гатор або Гатгор (дослівно “дім Гора”, тобто “небо”), первісно небесна королева, яка народила сонце, пізніше ототожнена з Ісідою, богинею родючості, води й вітру, символ жіночого начала⁴⁷. У давніх греків єгипетська богиня Ісіда, яка первісно символізувала небо, носила наймення *Ἄθυρι*, “Атири”⁴⁸. Отож, тут мова може бути про Гатор або Ісіду.

[рядок 7] *Двадцять п’ятого дня місяця Атир.* – щодо Атир маємо уточнення: *μῆνας Ἄθυρ*, місяць єгипетського календаря, однойменний із Гатор або Ісідою. Відомо, що йому відповідає грецький *Πανεπισίων* (“піанепсіон”), четвертий місяць аттичного календаря⁴⁹, а це приблизно наш жовтень–листопад.

⁴⁴ Порівн.: “As court-poets usually did, she [Julia Balbilla] accompanied her patroness on her voyage and commemorated her experience in poetry; her affectionate tone when writing about the empress suggests a personal relationship of some intimacy” (*Hemelrijk E. A. Matrona docta: Educated Women in the Roman Élite from Cornelia to Julia Domna.* – London; New York: Routledge, 1999. – P. 170).

⁴⁵ Див.: *Manetho.* [Aegyptiaca]... – P. 113.

⁴⁶ *Ibidem.*

⁴⁷ *Рубинштейн Р. И.* Хатор // Мифы народов мира... – Москва, 1982. – Т. 2: К–Я. – С. 584–585.

⁴⁸ Древнегреческо-русский словарь / сост. И. Х. Дворецкий; под. ред. чл.-корр. АН СССР проф. С. И. Соболевского. – Москва: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1958. – Т. 1: А–Л. – С. 45 (s. v. Ἄθυρι).

⁴⁹ Там же. – Т. 2: М–Ω. – С. 1439 (s. v. Πανεπισίων).

Таким чином, у прикінцевому дистихові елегійному й додатковому пентаметрі подано в закодованому вигляді дату, коли відбулася описана в епіграмі подія: 21 листопада 130 р. [рядки 5–6], й коли була написана або викарбувана ця епіграма: 22 листопада того ж року [рядок 7]*.

Замість висновків (Монументальний перформенс для незримих туристів).

Прочитавши чотири епіграми Юлії Бальбілли, можна відтворити хронологію візиту римського імператора Адріана та його пошту до статуї Мемнона, хоча тут можуть виникнути певні розбіжності. Отож, перша версія така⁵⁰. Рано-вранці 19 листопада 130 р. Адріан разом із Сабіною, Бальбіллою та іншими поважними персонами прибув до Мемнона, щоб почути його голос, але Мемнон приймав їх мовчки [Епіграма № 2]. Наступного дня, 20 листопада, Бальбілла й Сабіна прибули до статуї без Адріана, й тут же, щойно прибувши, втішилися – почули голос Мемнона [Епіграма № 3]. Потім прибув Андріан, можливо, того ж таки дня (20 листопада), і мав щастя вчувати Мемнона, до того ж – тричі [Епіграма № 1]. Нарешті, 20 або 21 листопада Юлія Бальбілла самотою прийшла до Мемнона, щоб попроситися з ним, і написала про те, що чула його голос [Епіграма № 4]. Отож, хронологія подій, згідно з такою версією, розбігається з послідовністю епіграм.

Можлива й інша версія, яка пов'язує хронологію подій із послідовним розміщенням епіграм⁵¹. Першого дня Адріан сам, без пошту (адже на початку не було згадки про присутність Сабіни чи Бальбілли), відвідав Мемнона, який тричі подавав йому голос; це свідчило, за тодішніми уявленнями, про надзвичайну прихильність бога до імператора, *улюбленця богів*, особливо коли Мемнон спершу, ще до схід сонця, привітав його, а не свою матір – Зірницю, вранішню зорю Еос [Епіграма № 1]. Наступного дня Бальбілла й Сабіна (можливо, самі) відвідали Мемнона, але він мовчав, принаймні мови про почутий голос не було [Епіграма № 2]. Нарешті, третього дня Мемнон промовив до Сабіни [Епіграма № 3]. Разом з нею була Бальбілла, тому й вона також почула голос Мемнона. Про це написала наступного дня [Епіграма № 4]. Отож, перший день – 19 листопада, наступний – 20-те, третій – 21-ше, все записано 22 листопада 130 р.

Таким чином, чотири епіграми Юлії Бальбілли, саме в такій послідовності, в якій вони розміщені на лівій нозі Аменготепи III, можна розглядати як монументальний поетичний перформенс про візит давно знебулого в часі римського імператора та його жіночого пошту до голосного колись каменя. Цей закарбований перформенс триває вже понад вісімнадцять століть.

* Ці дати пояснено у прикінцевому параграфі “Замість висновків”.

⁵⁰ Див.: *Bernard, A. and É. Les Inscriptions grecques et latines du Colosse de Memnon...* – P. 83–84. Порівн.: *Women Writers of Ancient Greece and Rome: An Anthology...* – P. 151–152.

⁵¹ Див.: *Rosenmeyer P. Greek Verse Inscriptions in Roman Egypt...* – P. 344. Я підтримую саме цю версію – з деякими виправленнями та уточненнями.